

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КӨП КЕТИРИЛГЕН КАТАЛАРДЫН ТИПТЕРИ ЖАНА ТҮРЛӨРҮ

САГЫНБАЕВА Бурул

ф.и.д., доцент, Кыргыз-Түрк “Манас” университети,
Түркология бөлүмү
sburul@mail.ru

СУЛЕЙМАНОВА Нургүл

Кенже илимий кызматкер, Кыргыз-Түрк “Манас” университети,
Социология бөлүмү
nur_skg@yahoo.com

Аннотация

Биздин бул макалабыз кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталар тууралуу болмокчу. Бул макаланы жазуудагы максатыбыз – жалпы элдик тилдин бириккен формасы болгон кыргыз адабий тилинин системага келтирилген бирдиктүү нормасын сактоо, кыргыз адабий тилинин орфографиялык, орфоэпиялык, стилистикалык, пунктуациялык эрежелерин сактоо жана нормага салынган адабий тилдин эрежелеринин одоно бузулууларына жол бербөө. Кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталарды белгилеп көрсөтүү аркылуу ал каталардын кетирилбөөсү жана буларга өзгөчө көңүл бөлүнүүсү керектигин эскертүү, кыргыз адабий тилиндеги бирдиктүү нормалардын чаржайытталуусуна бөгөт коюп, баш аламандыктын алдын алуу. Макаланын жыйынтыгында максатка жараша аткарылган социологиялык сурамжылоонун жана лингвистикалык талдоо жүргүзүүнүн негизинде кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталар жана анын себептери аныкталды.

Негизги сөздөр: *созулма үндүүлөр, йоттошкон тамгалар, баш тамгалар, энчилүү аттар, өздөштүрүлгөн сөздөр, кызматчы сөздөр, кыргыз тилинин типологиялык түзүлүшү.*

TYPES AND KINDS OF THE MISTAKES MADE IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Burul SAGYNBAEVA – Nurgul SULEYMANOVA

Abstract

This article is about the mistakes made often in the Kyrgyz language. The main goals of this article are to follow the systematized and integrated rules which are the combined form of the common language, to follow orthographic, orthoepic, stylistic and punctuation rules of the Kyrgyz literary language and to prevent from making a gross violation of the rules of the Kyrgyz literary language. Besides indicating the mistakes made in this language, other aims are to warn that these are to be paid attention and not to be made, prevent from the mess of the Kyrgyz literary language.

Finally, on the basis of sociological surveys and linguistic analysis conducted according to the our aim many mistakes made often in the Kyrgyz language and their reasons have been determined.

Keywords: Long Vowels, Distongs, Capital Letters, Proper Nouns, Adopted Words, Participles, Typological Structure Of Kyrgyz Languages.

Киришүү

Бирдиктүү нормага салынган адабий тил болбосо, адамдардын ортосундагы карым-катыш кыйынга туруп, баш аламандык келип чыкмак. Нормага салынган адабий тилди калыптандыруу жана өнүктүрүү маселеси тээ байыркы мезгилдеги тил илиминин жаралуусунан баштап эле коюлган. Тил илиминин жаралышы практикалык жактан байыркы мезгилдердеги жазма эстеликтерди, жазма тексттерди туура окуп, аны туура түшүнүүгө аракеттенүү менен байланышкан. Мисалы, байыркы Индия традициясында кептин тууралыгына, туура, так айтылышына катуу талап койгон. Ал эми Кытай философиясынын аябай өнүккөн мезгилинде улуу философ Конфуцийден: “Эгерде мамлекетти башкаруу мүмкүнчүлүгү колуна тийсе, эмнеден баштаар элең? — деп сурашса, — эң негизгиси, аттарды оңдоо, аталыштарды туура колдонуудан баштаар элем”, — деп жооп беришинин өзү коомдогу баш аламандык, тартипсиздиктин баары туура эмес аталыштардын негизинде болуп жатат деген көз карашты айгинелейт. (Мусаев, 1998: 30-40-б.) Коомдук өнүгүүнүн логикасы катары тээ байыркы мезгилден башталган зарылчылыктардын, талаптардын негизинде тил илиминде алгачкы грамматикалар — александрия грамматикасы, латын грамматикасы, араб грамматикасы, жалпы рационалдуу грамматика сыяктуу ж.б. грамматикалар түзүлүп баштаган. Ал грамматикалардын негизги максаты — тигил же бул конкреттүү адабий жазма тилдин нормасын сыпаттап жазып берүү болгон. Коомдун тилдик нормасын түзгөн адабий тил тигил же бул тилдик форманы колдонгон коомдун цивилизациядагы көрсөткүчү, улуттук тилдин өркүндөтүлгөн эң жогорку формасы болуп саналат. (Азыркы кыргыз тилинин грамматикасы, 2009: 764-б.) Функционалдык жактан адабий тил колдонулуш чөйрөсүнүн кеңдиги менен, белгилүү бир нормага салынгандыгы менен айырмаланат. Колдонулушу боюнча адабий тилдин оозеки жана жазма кеп деген эки формасы бар. (Мамытов, 2007: 7-б.) Алардын ичинен биринчи кезекте оозеки кеп пайда болгон. Ал эми жазуу тыбыштык тилден бир кыйла кийин жаралган. Калктын дээрлик баары оозеки кеп аркылуу сүйлөшө алат, ошондуктан оозеки кептин колдонулуу чөйрөсү кенен, сабаттуулук талап кылынгандыктан жазуу мүмкүнчүлүгүнө элдин баары эле ээ эмес. Адабий тилдин пайда болуусу жазуу менен тыгыз байланыштуу. (Жалилов, 1996: 232-б.) Жазма маданияттын өнүгүүсү аркылуу адабий тилдин нормасы системага келтирилет.

Кыргыз адабий тилинин негизи да кыргыз элинин бардык өкүлдөрүнө бирдей таралып, алар үчүн орток болгон жалпы белгилердин негизинде жаралды. Өзүнүн

диалектилик база менен болгон генетикалык байланышына карабастан тилдин диалектилик формасынан жогору турган форма катары пайда болду. Кыргыз адабий тилинде көбүнчө орто жана жогорку билимдүүлөр, б.а., элдин басымдуу көпчүлүгү сүйлөшөт. Билим берүү мекемелеринин, массалык маалымат каражаттарынын жардамы менен адабий тилдин нормалары калкка кенен жайылтылды. Кыргыз коомчулугу кыргыз адабий тилинин нормаларын жакшыртып, калктын бардык катмарына жайылтууга кам көрүп, кыргыз адабий тилинин нормасы кодификацияланды (мыйзамдар, эрежелер системага келтирилди), атайын китептер, сөздүктөр, грамматикалар, сүйлөө маданияты боюнча ар кандай эмгектер жарык көрдү. Толук нормативдик грамматиканын жана сөздүктөрдүн негизинде кыргыз тилиндеги окуу китептери жазылды. Бирок, тилекке каршы, дагы эле кыргыз тилинде жазылган китептерде, гезит-журналдарда, илимий эмгектерде, студенттердин жазма иштеринде жана ар кандай чөйрөдө сүйлөшүлгөн оозеки кепте кыргыз адабий тилинин нормасына туура келбеген одоно жаңылыштыктар байкалууда.

Биздин бул макалабыз кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталар тууралуу болмокчу. Бул макаланы жазуудагы максатыбыз – жалпы элдик тилдин бириккен формасы болгон кыргыз адабий тилинин системага келтирилген бирдиктүү нормасын сактоо, кыргыз адабий тилинин орфографиялык, орфоэпиялык, стилистикалык, пунктуациялык эрежелерин сактоо жана нормага салынган адабий тилдин эрежелеринин одоно бузулууларына орун бербөө. Кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталарды белгилеп көрсөтүү аркылуу ал каталардын кетирилбөөсү керектигин, буларга өзгөчө көңүл бөлүнүүсү керектигин эскертүү, кыргыз адабий тилиндеги бирдиктүү нормаларынын чаржайыттуулугуна жол бербөө, баш аламандыктын алдын алуу максатын көздөдүк.

Кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталарды белгилөөдө, ката жыштыгын аныктоодо лингвистикалык жана социологиялык изилдөө багыттарынын синтезинин негизинде жаралган социолингвистикалык метод аркылуу иликтөө жүргүздүк. Социолингвистикалык жактан анализдөө методу анкета алуу, респонденттерден интервью алуу, гезит-журналдардагы факт-материалдарга лингвистикалык анализ жүргүзүү, тике байкоо жүргүзүү ж.б. өз ичине камтыйт. Иликтөөнүн объектисине жараша анкета түзүлүп, ага 100дөн ашуун респондент катышты. Сурамжылоого онлайн анкета алуу усулу да колдонулду. Жалпы жонунан, изилдөөгө катышкан респонденттерден 90дон ашуун кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталар жөнүндө маалымат алынды.

Социологиялык сурамжылоонун жана лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн негизинде кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталардын типологиясы жана анын себептери аныкталды. Алар — төмөнкүлөр:

I. Орфографиялык каталар:

Кыргыз адабий тилиндеги оозеки кептин таасиринде **жазууда кетирилген каталардын** арбын экендиги байкалды.

1. Кыргыз тилинде созулма үндүү менен келген сөздөрдү айтылышына карай жазууда көп ката кетирилет.

- Кээ бир сөздөрдөгү үндүү тыбыштардын созулуңку айтылышы орфографиялык эрежелердин бузулуусуна себеп болот.

Айтылышына карай ката жазылуусу: **туурасы**

<i>баардык</i>	<i>бардык</i>
<i>баардыгы</i>	<i>бардыгы</i>
<i>жылаан</i>	<i>жылан</i>
<i>үй-бүлөө</i>	<i>үй-бүлө</i>
<i>ирээт</i>	<i>ирет</i>
<i>көөрүк</i>	<i>көрүк</i>
<i>чоочун</i>	<i>чочун</i>
<i>катаа</i>	<i>ката</i>

- Үнсүз менен аяктаган этишке арсар келер чактын кең үндүү менен башталган — *ар* мүчөсү жалганса, соңку муундагы үндүү созулуңку айтылат. Бирок жазууда созулма үндүү эмес, кыска үндүү менен жазылышы керек.

Айтылышына карай ката жазылуусу: **туурасы**

<i>бараар</i>	<i>барар</i>
<i>келээр</i>	<i>келер</i>
<i>кетээр</i>	<i>кетер</i>

- Кууш *ы, и* үндүүлөрү менен аяктаган этишке арсар келер чактын кууш үндүүлөр менен башталган —*ыр // —ир* мүчөлөрү жалганса, соңку муундагы үндүү созулуңку айтылат, бирок жазууда жол берилбейт. Себеби кыргыз тилинде эринсиз, кууш үндүүлөрдүн созулмасы жок.

Айтылышына карай ката жазылуусу: **туурасы**

<i>байыыр</i>	<i>байыр</i>
<i>чириир</i>	<i>чирир</i>

➤ Басымсыз муундагы үндүүнүн үн узундугунун жана күчүнүн кыскарышынын натыйжасында созулма үндүүлөр сандык редукцияга дуушар болуп, кыскартылып айтылат, бирок жазууда сакталат.

Айтылышына карай ката жазылуусу:

танымал

озеки

таныштыр

карман

туурасы

таанымал

оозеки

тааныштыр

каарман

➤ Эки созулма үндүү катышкан сөздөрдө басым биринчи муундагы созулма үндүүгө түшүрүлүп айтылгандыктан экинчи муундагы созулма үндүү кыскартылып айтылат, бирок жазууда сакталат.

Айтылышына карай ката жазылуусу:

тууралу

тоолу

баалу

суулу

ачуулу

талкууло

каалом

туурасы

тууралуу

тоолуу

баалуу

суулуу

ачуулуу

талкуулоо

каалоом

➤ Созулма үндүү менен келген бир муундуу *к* тыбышы менен бүткөн сөздөн кийин барыш жөндөмөнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат, бирок жазууда барыш жөндөмөнүн башкы үнсүзү сакталып жазылат.

Айтылышына карай ката жазылуусу:

жаака

жээке

суука

тооко

туурасы

жаакка

жээкке

суукка

тоокко

➤ Созулма үндүүлөрдү кыска үндүүлөр менен, же туура эмес алмаштырып жазуудагы кетирилген каталар:

катасы

кечее

деңгеел

кееде

кеебир

туурасы

кечээ

деңгээл

кээде

кээ бир

<i>кечөө</i>	<i>кечээ</i>
<i>кечөөкү, кечеги</i>	<i>кечээги</i>

Созулма үндүүлөрдү жазууда кетирилген каталарды изилдеп жатып соңунда төмөнкү жыйынтыкка келдик. Байыркы жазма эстеликтеринин тилинде созулма үндүүлөр системалуулукка ээ эмес. Окшош жагдайды азыркы кыргыз адабий тилинен да көрүүгө болот. (Шаршенбек уулу Т, 2015: 23-б.) Ж. Алимованын изилдөөсү боюнча, байыркы созулма үндүүлөр түркмөн, якут, халач тилдеринде системалуу мүнөздө сакталган болсо, кыргыз тилинде алар системасыз болуп, айрым сөздөрдө гана бар болгон. (Alimova, 2007) Эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, кыргыз тилинде созулма үндүүлөрдүн туура жазылышы боюнча кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндө так берилгенине карабастан окумуштуулар, мугалимдер, журналисттер ж.б. дагы ушул катаны көп кетиришери белгилүү болду.

2. Кыргыз тилинде эки башка лексикалык мааниге ээ болгон айрым сөздөрдү алмаштырып колдонуудан ката кетирилет: Мисалы: *кечээ* — *кече*, *дүнүйө* — *дүйнө*.
3. Кыргыз тилинде *к* тыбышы менен бүткөн эки же көп муундуу сөздөн кийин барыш жөндөмөнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат, бирок жазууда барыш жөндөмөнүн башкы үнсүзү сакталып жазылуусу керек. Көбүнчө айтылуусуна карай жазгандан ката кетирилет.

Айтылышына карай ката жазылуусу:

туурасы

<i>жүрөкө</i>	<i>жүрөккө</i>
<i>эшике</i>	<i>эшикке</i>
<i>тереке</i>	<i>терекке</i>
<i>белеке</i>	<i>белекке</i>
<i>сабака</i>	<i>сабакка</i>
<i>жарыка чыкты</i>	<i>жарыкка чыкты</i>

4. Морфема соңундагы *з* тыбышынын *с*, *ч* каткалаң үнсүздөрүнүн таасири менен каткалаң *с* тыбышына өтүп айтылат, анын таасиринде жазууда ката кетирилет.

Айтылышына карай ката жазылуусу:

туурасы

<i>сөссүз</i>	<i>сөзсүз</i>
<i>туссуз</i>	<i>тузсуз</i>

5. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн басымдуу бөлүгүнүн аягындагы *б*, *г*, *д* тыбыштары каткалаңдашып айтылганы менен жазууда орус орфографиясындагыдай жумшак үнсүз менен жазылат. Айтылышына карай жазууда көп ката кетирилет:

Айтылышына карай ката жазылуусу:*арап**клуб**завот**доклат**педагог**эпизот***туурасы***араб**клуб**завод**доклад**педагог**эпизод*

6. Кыргыз тилинде йоттошкон тамгалардын жазылышында көп ката кетирилет:

катасы*кийет**тийет**тийер-тийбес**тайене**кайер**тайата**тайаке**өмүр байан**жыйат**койуу**сойуу**ойун**ойунчук**чоңойуп**окуйа**бойунча**бойолгон**айоо***туурасы***киет**тиет**тиер-тийбес**таене**каер**таята**таяке**өмүр баян**жыят**коюу**союу**оюн**оюнчук**чоңоюп**окуя**боюнча**боёлгон**аёо*

7. Баш тамгалардын жазылышында кетирилген каталар:

➤ Мамлекет, мамлекеттик жогорку органдардын, эл аралык уюмдардын аталыштарынын бардык сөздөрү баш тамга менен башталып, өзүнчө жазылат. Бирок жазууда бул эреженин сакталбаган учурлары кездешет.

кетирилген каталар*Бириккен улуттар уюму***туурасы***Бириккен Улуттар Уюму*

- Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринде: “Мамлекеттик, мамлекеттик эмес мекеме жана мекемелердин курамындагы ички бөлүмдөрдүн аталыштары кичине тамга менен жазылат”, (Кыргыз тилинин жазуу эрежелери, 2008: 27-б.) — деп берилген. Бирок жазууда бул эреженин көбүнчө сакталбагандыгы байкалды.

Билим Берүү жана Илим Министрлиги — Билим берүү жана илим министрлиги
Саламаттык Сактоо Министрлиги — Саламаттык сактоо министрлиги
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту — Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту ж.б.

- Географиялык татаал энчилүү аттардын тутумунда баш тамга менен жазыла турган *түндүк, түштүк, батыш, чыгыш* деген сөздөр кичине тамга менен жазылып ката кетирилет:

катасы	туурасы
<i>түндүк батыш</i>	<i>Түндүк Батыш</i>
<i>түштүк чыгыш</i>	<i>Түштүк Чыгыш</i>
<i>ыраакы чыгыш</i>	<i>Ыраакы Чыгыш</i>
<i>чыгыш Казакстан</i>	<i>Чыгыш Казакстан</i>

- Географиялык энчилүү аттарга *–лык* мүчөсү уланып айтылса, ал сөз кичине тамга менен жазылат:

катасы	туурасы
<i>Кыргызстандыктар</i>	<i>кыргызстандыктар</i>
<i>Алайлык</i>	<i>алайлык</i>
<i>Бишкектик</i>	<i>бишкектик</i>
<i>Америкалык</i>	<i>америкалык</i>

8. Өздөштүрүлгөн сөздөрдө кетирилген каталар:

- Сөзгө мүчө уланганда кетирилген каталар:

а) арабча таандыкты билдирүүчү мүчө *–ий* улангандагы каталар:

катасы	туурасы
<i>табийгый</i>	<i>табигый</i>
<i>тарыхий</i>	<i>тарыхый</i>
<i>саясый</i>	<i>саясий</i>

б) Аягы жумшақ үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө уланган мүчөлөрдө кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>Алиевтин</i>	<i>Алиевдин</i>
<i>педагогко</i>	<i>педагогго</i>
<i>диалогто</i>	<i>диалогдо</i>
<i>Кавказка</i>	<i>Кавказга</i>
<i>налогту</i>	<i>налогду</i>
<i>залогко</i>	<i>залогго</i>

в) Аягы каткалаң үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө каткалаң үнсүз менен келген мүчө жалганганда кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>абстракттуу</i>	<i>абстракттуу</i>
<i>конкреттүү</i>	<i>конкреттүү</i>
<i>студенттер</i>	<i>студенттер</i>
<i>тексте</i>	<i>текстте</i>
<i>института</i>	<i>институтта</i>
<i>орнаментүү</i>	<i>орнаменттүү</i>

г) *Объективдүү, субъективдүү* деген сыяктуу орус тили аркылуу кирген сөздөрдө префикстен кийинки ажыратуу белгисинин ордуна ичкертүү белгиси коюлуп ката кетирилет.

д) *министр, магистр* деген сыяктуу сөздөр *и* тыбышын кошуп жазуудан, б.а., *министир, магистир* деп жазуудан ката кетирилет.

9. Сын атооч сөз түркүмүнүн салыштырма даражасын уюштуруучу –*ыраак* мүчөсү жалганган сөздөрдө кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>көбүрөк</i>	<i>көбүрөөк</i>
<i>батырак</i>	<i>батыраак</i>
<i>тезиреек</i>	<i>тезирээк</i>
<i>ыңгайлуурак</i>	<i>ыңгайлуураак</i>

10. Адат өткөн чактын –*чу* мүчөсү уланган этиш сөздөрдө кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>шитечи</i>	<i>шитечү</i>

<i>барчы</i>	<i>барчу</i>
<i>келчи</i>	<i>келчү</i>
<i>ырдачымын</i>	<i>ырдачумун</i>

11. Изафеттердин туура эмес колдонулушунан кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>кыргыз тил</i>	<i>кыргыз тили</i>
<i>кыргыздын эли</i>	<i>кыргыз эли</i>
<i>Ош базар</i>	<i>Ош базары</i>

*компьютердик программасы — компьютердик программа же
компьютер программасы*

12. Кыскартылган татаал сөздөргө уланган мүчөлөр кыскартылган тамгалары жана тыбыштарына карай жазылып, окулат. Жазууда бул эреженин бузулгандыгы байкалат:

катасы	туурасы
<i>КТМУинин</i>	<i>КТМУнун</i>
<i>КР ЖАКсынын</i>	<i>КР ЖАКтын</i>

13. Географиялык татаал энчилүү аттарды жазууда кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>Ыссык-Көл</i>	<i>Ысык-Көл</i>
<i>Аларча</i>	<i>Ала-Арча</i>
<i>Кара-Кол</i>	<i>Каракол</i>

14. Диалектилик таасирдин негизинде кетирилген каталар:

➤ 3-жактын таандык уландысына жалганган барыш, табыш жөндөмө мүчөлүү сөздөрдүн колдонулушунда кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>баласыга</i>	<i>баласына</i>
<i>тилиге</i>	<i>тилине</i>
<i>атасыны</i>	<i>атасын</i>
<i>үйүнү</i>	<i>үйүн</i>

➤ Буйрук ыңгайдын биринчи жак көптүк түрүнүн –*алы* мүчөсүнүн колдонулушунда кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>барайлы, барайлык</i>	<i>баралы</i>
<i>көрөйлү, көрөйлүк</i>	<i>көрөлү</i>

<i>айтайлы</i>	<i>айталы</i>
<i>келайтат</i>	<i>келатат</i>

➤ Айрым тактооч сөздөрдүн колдонулушунда кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>күндүзү</i>	<i>күндүз</i>
<i>түндөсү</i>	<i>түнкүсүн</i>

15. Метатезаланган (орду алмаштырылып айтылган) сөздөрдөгү кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>буйруса</i>	<i>буюрса</i>
<i>тарай</i>	<i>даяр</i>
<i>жыңалач</i>	<i>жылаңач</i>
<i>күлкүмүштүү, күлкүнүчтүү</i>	<i>күлкүлүү</i>
<i>кошина</i>	<i>коңшу</i>

16. Сөздөгү айрым тыбыштардын ката колдонуусу кездешет:

катасы	туурасы
<i>тышта</i>	<i>ташта</i>
<i>чыкыр</i>	<i>чакыр</i>

17. Сөздөрдүн чогуу жана бөлөк жазылуусунда кетирилген каталар:

катасы	туурасы
<i>башаламан</i>	<i>баш аламан</i>
<i>бираз</i>	<i>бир аз</i>
<i>сарала</i>	<i>сары ала</i>
<i>кээбир</i>	<i>кээ бир</i>
<i>жандүйнө</i>	<i>жан-дүйнө</i>
<i>ооз эки</i>	<i>оозеки</i>
<i>көбүн эсе</i>	<i>көбүнесе</i>

18. Кош сөздөрдүн арасы дефис менен ажыратылбай жазылган каталар:

катасы	туурасы
<i>үй бүлө</i>	<i>үй-бүлө</i>
<i>бири бирибиз</i>	<i>бири-бирибиз</i>
<i>муундан муунга</i>	<i>муундан-муунга</i>
<i>бетме бет</i>	<i>бетме-бет</i>
<i>аз аздап</i>	<i>аз-аздап</i>
<i>тикеден тике</i>	<i>тикеден-тике</i>

- Кыргыз тилинде энчилүү географиялык атоолорду билдирген кошмок сөздөр гана дефис менен жазылат. Ошонун таасиринде айрым адамга гана тиешелүү өзгөчөлүктү билдирген ылакап аттар жана айрым бирикмелердин, партиялардын энчилүү аттары дефис менен жазылып ката кетирилет:

катасы	туурасы
<i>Ак-Мөөр</i>	<i>Ак Мөөр</i>
<i>Ата-Мекен</i>	<i>Ата Мекен</i>
<i>Ата-Журт</i>	<i>Ата Журт</i>

- Жалпы аталыштагы айрым кошмок сөздөр да дефис менен жазылып калат:

катасы	туурасы
<i>ден-соолук</i>	<i>ден соолук</i>
<i>иш-сапары</i>	<i>иш сапары</i>

II. Стилдик каталар

1. Чакчылдын *-а*, *-й*, *-ын* формалары жалаң гана чакчылдарды уюштуруу менен чектелбестен, татаал этиштерди да уюштурат, б.а., татаал этиштердин компоненттерин байланыштырат. Негизги этиш менен жардамчы этиштер каалагандай кошулуп келип эле татаал этиштерди уюштура бербейт. (Турсунов, 1960: 114) Анткени алар маанисине карай белгилүү бир мыйзам ченемдүүлүктө тандалып бирге келе алат. *Башта*, *жазда* ж.б. жардамчы этиштер *-а* формасындагы негизги этиштен кийин келип, татаал этишти уюштурат да, *-ын* формасынан кийин бул жардамчы этиштер келсе татаал этишти уюштура албай калат. Мисалы: *Окуп баштаймын. Жазып баштагыла. Жиберип баштагыла. Жыгылып жаздады* деген сүйлөмдөрдө негизги этиш менен жардамчы этишти зордоп кошуп айтканыбыз менен татаал этиш уюшулган жок. Татаал этиштердин маанилери чексиз бай жана ар түркүн болот. Айрым учурда гана белгилүү бир маани туюндурулуп калбаса, мындай түзүлүштөгү сөз айкашы же сүйлөм стилдик ката делип эсептелет. Туурасы: *Окуй баштаймын. Жаза баштагыла. Жибере баштагыла. Жыгыла жаздады.*

- Көптүк маанини билдирүүчү татаал этиштердин көптүк формада колдонулушунда көп ката кетирилет:

катасы	туурасы
<i>келишип жатат</i>	<i>келип жатышат</i>
<i>айтышып жатат</i>	<i>айтып жатышат</i>

жөнөтүшүп жатат

жөнөтүп жатышат

- Башка тилдердин таасиринде колдонулган калькалар кыргыз тилинин типологиялык түзүлүшүнө туура келбегендиктен, стилдик ката делип эсептелинет. Мисалы: Сүйлөмдүн башында айтылган “*Мен ойлоймун...*” деген ээрчишүү байланышындагы сөз айкашынын колдонулушу; “*Жаңы жылыңыздар менен!*”, “*Туулган күнүңүз менен!*” деген сыяктуу сүйлөмдөрдө кыргыз тилинин түзүлүш эрежесинде сүйлөм аякталбай калган, сүйлөмдүн аягында келүүчү баяндоочту талап кылып турат. Ал эми өлкөбүздө акыркы мезгилде көп колдонулуп кеткен маркет, ресторан-кафелердеги ж.б. “*Биз ачылдык*” деген сүйлөм да кыргыз тилинин түзүлүш эрежесине туура келбейт.
- Айрым журналисттердин, дикторлордун, көпчүлүк интеллигенттердин сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү туура эмес, орунсуз колдонгондугун байкоого болот:

катасы

туурасы

Кар төгөт.

Кар жаайт.

Электр чубалгылары

Электр зымдары

Үстүндө киши отурат.

Жанында киши отурат.

ВВСинин алып баруучусу скрипачтан: “*Скрипка чертип бербейсизби*”, — деп суранып жатат. Бул туура эмес. Кыргыз тилинде комуз *чертилет*, кыяк *тартылат*, срипка *ойнолот*.

"Замана" таңкы телепрограммасында врач: “*Прививка салынды*”, — деп ката жооп берип жатат. Кыргыз тилинде бул эки сөз бириктирилип, “*Эмделди*”, - деп айтылат. Ал эми ийне “*сайылат*”.

Google Translate компаниясынын Kyrgyz Translate акциясында «*Кыргыз тилинин Google Translate кызматына кошулушуна салым кылыңыз*» деп жарнамалык баннерлерде ката жазылып жүрөт. Кыргыз тилинде *салым кылынбайт*, *салым кошулат*.

Бүгүнкү күндө өтө кеңири таралып кеткен “*бутка туруу*” деген орус тилиндеги “*встать на ноги*” туруктуу сөз айкашынын сөзмө-сөз которулушу адамга, үй-бүлөгө, элге, мамлекетке, демократияга, экономикага айтор ыңгайы келген бардык жерге колдонулуп жүрөт. Кыргыз эли бул сөздү бутуна тура албай калган мас адамга карата колдонгон. Ал эми башка учурларда *телчигүү*, *торолуу*, *баралына жетүү*, *кемелине келүү*, *ирденүү*, *тикеленүү*, *тирденүү* деген мааниси төп келген сөздөрдү колдонулат.

Ошондой эле, журналисттердин маалымат берүү учурунда колдонгон сөздөрүндө көбүнчө төмөнкү каталарды көп кетиришет. М.: “*Атамбаев россиялык кесиптеши Путин менен жолугушту*”. Бул сүйлөм орус тилиндеги “*встретился с*

российской коллегой” деген сүйлөмдүн сөзмө-сөз которулган. Азыркы кыргыз тилинде кесиптеш болуш үчүн бир кесиптин ээлери болуш керек. Жогорку окуу жайда “*президент*”, “*премьер-министр*” деген диплом берилбейт. Президенттер өлкөнүн саясий, маданий, социалдык, экономикалык ж.б. кызыкчылыктары үчүн иштеген, башка мамлекеттер менен байланыш түзгөн “*өнөктөштөр*” болууга тийиш.

Кыргыз тилиндеги ката айтылган жана жазылган сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр көбүнчө маалымат каражаттары аркылуу элге тарап жатат. Себеби маалымат каражаттары аркылуу ката айтылган жана жазылган сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү кайра-кайра кайталап айта берип, телеберүү, жарнак, афиша, гезит-журналдарда колдонгон туура эмес котормолор элдин терең катмарына сиңип кетти.

III. Пунктуациялык каталар

- Грамматикалык жактан сүйлөм мүчөсү менен байланышпаган айрым кызматчы сөздөргө коюлуучу үтүр белгиси коюлбай жазгандан ката кетирилет. Мисалы: *негизинен, башкача айтканда (б.а.), тактап айтканда (т.а.), менимче ж.б.*
- *Бирок, анткени, себеби, ошондуктан* деген байламталар сүйлөмдүн башында келсе, үтүр белгиси коюлбайт, бирок жазууда көбүнчө үтүр коюлуп ката кетирилет.
- Кыргыз тилинде рим цифрасынан кийин чекит же сызыкча тыныш белгилери коюлбайт, (Турсунов, 2002) Рим цифрасынан кийин бул белгилер коюлуп ката кетирилет. Мисалы: *XXI-кылымда, XIX. кылымдан бери ж.б.*
- Иреттик сан атоочту уюштуруучу *—ынчы* мүчөсү менен анын ордуна колдонулуучу сызыкчанын бирге колдонулушу аркылуу ката кетирилет: *1916—нчы жылы, 27—нчи январда ж.б.*

IV. Орфоэпиялык каталар

- Сан атоочтор менен айкашып келген зат атооч сөздөргө сан категориясынын *—лар* мүчөсү жалганбайт. Анткени сан атоочтордун өзүндө сандык идея бар. Оозеки кепте *сан атооч + зат атооч + —лар* тилдик моделинде сүйлөп ката кетирилет. Мисалы: *Ондон ашкан кишилер келишти.*
- Сөздөгү тыбышты бузуп, ката сүйлөөчүлөр да кездешет:

катасы	туурасы
<i>иши кебек</i>	<i>иши кебен</i>
<i>теңшер</i>	<i>текшер</i>
<i>тарай</i>	<i>даяр</i>

*тырнак**тырмак**тырнакча**тырмакча*

Кыргыз тилинде лексикалык курамда бар сөздөрдү колдонбостон, чет тилдердеги сөздөрдү кошуп сүйлөөдөн ката кетирилет: *мама, папа, брат, школ, столовой, конечно, уже, даже, только, значить, хотьа бы, почти, именно, так, сразу, чуть-чуть, постоянно, собрания, задача, чёткий, кароче* ж.б.

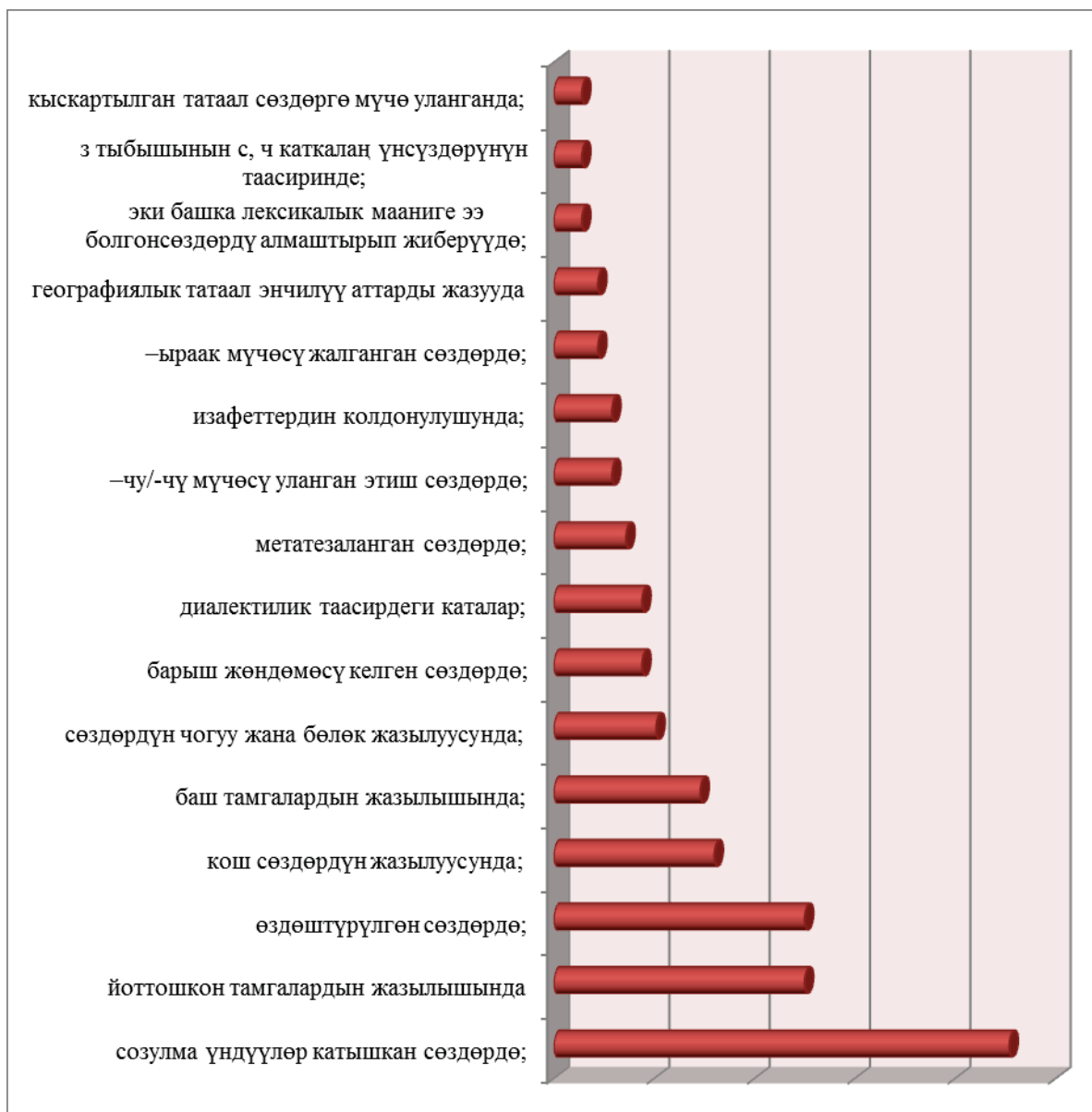
Мисалы: Менден зависить этпейт. Ошол тармакты курировать этет, Ал зависливый адам да. Торжественный собранияга катышып келдик. Бул болгону — повот, түпкү маселе башка жакта. Менин терпением жетпей калды. Бул — бытовой маселе. Согласовать этпейсиңерби? Подписи жок экен. Задачасын алыңыз.

➤ Кыргыз тилиндеги кыскартылган сөздөрдүн ордуна орусчасын колдонуу аркылуу кетирилген каталар:

катасы**туурасы***ВУЗ**ЖОЖ**НАК**УАК**США**АКШ**ООН**БУУ**СНГ**КМШ*

Жыйынтык

1. Кыргыз тилинде эң көп кетирилген каталар сөз жана сөз мүчөлөрүн жазууда, б.а., кыргыз адабий тилиндеги орфографиялык эрежелерди бузуп колдонуудан кетирилген каталар экендиги аныкталды. Муну төмөндөгү жазууда кетирилген каталардын диаграммасынан байкоого болот:

- Орфографиялык каталардын ичинен созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдүн жазылышында адабий тилдин бирдиктүү нормаларынын бузулуусу эң көп экендигин белгилөөгө болот.
- Орфографиялык каталардын типологиясында кыргыз тилиндеги йоттошкон тамгалардын жазылышында көп ката кетириле тургандыгы байкалды.
- Эң көп кетирилген каталардын үчүнчү катарында өздөштүрүлгөн сөздөрдө кетирилген каталар турары аныкталды.
- Кыргыз адабий тилинде сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр орунсуз колдонулуп стилдик жактан кетирилген каталардын арбын кездешери байкалды.

- Чет тилдердеги сөздөрдү, өзгөчө орусча сөздөрдү аралаштырып сүйлөөдөн кыргыз адабий тилинин нормасынын бузулуусу каталардын типологиясынын биринчи катарында экендиги белгилүү.

Сунуштар

Кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталарды жоюу боюнча төмөнкүдөй ойлорду сунуштайбыз:

- ✓ Эң көп кетирилген ката сөздөрдүн тизмесин орфографиялык сөздүккө тиркеме кылып берүү керек.
- ✓ Жазуучулар, журналисттер жазган эмгектеринде, мектептерде, жогорку окуу жайларда окутуучу-мугалимдер, гезит-журналдарда, телекөрсөтүүлөрдө жана радиоуктурулууларда журналист, редакторлор көп кетирилген типтүү каталарга өзгөчө маани берүүлөрү керек.
- ✓ Йоттошкон тамгалар орус тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн белгилөө үчүн учурунда кыргыз тилинин табияты эске алынбастан бүгүнкү алфавитке киргизилген. Ошондуктан кыргыз тилинин табиятына мүнөздүү болбогон йоттошкон тамгаларды жазууда альтернативдүү эки варианттын тең колдонулушуна уруксат берүү керек. Мисалы: *тиги* же *тигил*, *бу* же *бул* эки вариантынын колдонулуусуна жол берилгендей эле *таята* же *тай ата*, *таене* же *тай эне*, *таяке* же *тай аке*, *коён* же *койон*, *киет* же *кийет* деген колдонуштарга уруксат берүү керек.
- ✓ Көпчүлүк элдин назарында дайыма болуп тургандыктан, өзгөчө депутаттар, мамлекеттик кызматкерлер кыргыз тилин бузуп сүйлөбөөгө аракет кылуулары керек.
- ✓ Комедия, сатира, юмор, мыскыл-тамаша аркылуу кыргыз тилин бузуп сүйлөгөндөргө таасир этүү этүү керек. Булар аркылуу кыргыз тилинде таза сүйлөөгө жаштарды үндөө керек.
- ✓ Мугалимдердин кыргыз тили боюнча квалификациясын жогорулатуу үчүн КР Билим берүү жана илим министрлиги атайын долбоорлорду иштеп чыгуусу керек.

Адабияттар жана шилтемелер

Alimova C. (2007). Kırgız Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları // Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2 Spring. 28-40 s.

- Азыркы кыргыз тилинин грамматикасы.* (2009). Бишкек.
- Абдулдаев Э. Исаев Д. . (1969). *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.* Фрунзе: Мектеп басмасы.
- Жалилов, А. (1996). *Азыркы кыргыз тили: I бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология.* Бишкек: Кыргызстан.
- Карасаев Х.К. (2009) Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Бишкек. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору
- Кыргыз тилинин жазуу эрежелери* (2008). Б.: КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.
- Мамытов, А. (2007). *Көркөм чыгарманын тилинин кээ бир маселелери.* Каракол.
- Мусаев, С. (1998). *Жалпы тил илими.* Бишкек.
- Турсунов, А. (1960). *Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар.* Фрунзе: Кыргыз окуу педмамбас.
- Турсунов, А. (2002). *Кыргыз тилинин тыныш белгилери.* Бишкек: КТМУ.
- Шаршенбек уулу Т. (2015). *Байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтеринин тилинин фонетикасы.* Бишкек. Магистр. диссерт.
- Мусагулов А. (2014) Биригүү бир лидерге баш ийүү эмес, мамлекеттин келечегине биргелешип кам көрүү эмеспи // Де-факто. Бишкек: №48 (206), 5-декабрь. 6-б.
- Токтонасыров "токтобойм" дейт // Де-факто. Бишкек: №48 (206), 2014, 5-декабрь. 2-б.
- Шамшыкеев А. (2014) Жаманатты кылгандан ырахат алган адамдар да болот турбайбы... // Фабула. Бишкек: №93 (377) 5-декабрь, 8-9-б.
- <https://www.facebook.com/profile.php?id=100007344939471> (12 Январь 2015 г.)
- <http://edu.gov.kg/спартакиада-денсоолук-среди-рабо/> . (17 Январь 2015 г.). <http://edu.gov.kg>.
- <http://ktrk.kg/ky/janylyktar/energetika-el-zharykty-unomdoy-bashtady>. (12 Январь 2015 г.). <http://ktrk.kg/ky>
- <http://ktrk.kg/ky/tv-projects/teleklinika-kyzamyk-oorusu> (31 январь 2015 г.) <http://ktrk.kg/ky>
- http://www.bbc.com/kyrgyz/multimedia/2014/01/000000_tv_bulletin (20 Май, 2015). <http://www.bbc.com>

Кайнактар

- Alimova C. (2007) Kırgız Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları // Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2 Spring. 28-40 s.
- Azırkı kırgız tilinin grammatikası. (2009). Bişkek.
- Abduldaev E. İsaev D. (1969) Kırgız tilinin tüşündürmө sözdügü. Frunze: Mektep basması.
- Calilov A. (1996) Azırkı kırgız tili: I bölük: Til iliminen maalımat, fonetika, grafika, orfografiya, leksikologiya. Bişkek: Kırgızstan.
- Karasaev H. K. (2009) Kırgız tilinin orfografiyalık sözdügü. Bişkek. Mamlekettik til cana ensiklopediya borboru.
- Kırgız tilinin cazuu ereceleri (2008) B.: KC Prezidentine karastuu Mamlekettik til cana ensiklopediya borboru.
- Mamıtoov, A. (2007) Körköm çıgarmanın tilinin kee bir maseleleri. Karakol.
- Musaev, S. (1998) Calpı til ilimi. Bişkek.
- Tursunov, A. (1960) Azırkı kırgız tilindegi çakçıldar. Frunze: Kırgız okuu pedmambas.
- Tursunov, A. (2002) Kırgız tilinin tınış belgileri. Bişkek: KTMÜ.
- Şarşenbek uulu T. (2015) Bayırkı türk (runikanlık) cazma estelikterinin tilinin fonetikası. Bişkek. Magistr. Dissert.
- Musagulov, A. (2014) Birigüü bir liderge baş iyüü emes, mamlekettin keleşegine birgeleşip kam körüü emespi // De-fakto. Bişkek: №48 (206), 5 Aralık. s. 6.
- Toktonasırov 'toktoboyım' deyt // De-fakto. Bişkek: №48 (206), 2014, 5 Aralık. s. 2.
- Şamşıkeev, A. (2014) Camanattı kılğandan irahat alğan adamdar da bolot turbaybı... // Fabula. Bişkek: №93 (377) 5 Aralık. s. 8-9.
- <https://www.facebook.com/profile.php?id=100007344939471> (12 Ocak 2015)
- <http://edu.gov.kg/спартакиада-денсоолук-среди-рабо/> . (17 Ocak 2015). <http://edu.gov.kg>.
- <http://ktrk.kg/ky/janylyktar/energetika-el-zharykty-unomdoy-bashtady>. (12 Ocak 2015). <http://ktrk.kg/ky>
- <http://ktrk.kg/ky/tv-projects/teleklinika-kyzamyk-oorusu> (31 Ocak 2015) <http://ktrk.kg/ky>
- http://www.bbc.com/kyrgyz/multimedia/2014/01/000000_tv_bulletin (20 Mayıs 2015). <http://www.bbc.com>